

Gunst Péter

Agrárjövők dilemmái — a gazdaságtörténet tükrében

Nincs vitám Lakatos Dénessel, amit tanulmányában megírt, azzal szinte teljes mértékben egyetértek. Írása azonban alkalmat nyújt számomra ahhoz, hogy a kérdést történetileg világítsam meg, s ezzel talán érthetőbb lesz mindaz, amiről írása szól.

Meglehetősen messzire kell visszanyúlni a dolgok megértéséhez. (Mellékesen: ennek figyelmen kívüli hagyása a hibája a legtöbb közgazdasági elemzésnek.) Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás több tekintetben is új vágányokra terelte a magyarországi agrárfejlődést. A nemesi adómentesség megszüntetése az ország addigi, nagyobbára legelőterületeit gyors ütemben alakította át szántóvá, a földadót ugyanis a félnomád legeltetésen alapuló állattenyésztés jövedelmei nem fedezték. A földesurak elvesztették a jobbágyi robotot, helyette bérmunkásokat kellett alkalmazniuk, ez is érzékenyvé tette a gazdálkodást a jövedelmezőségre. Egyidejűleg gyors léptekkel épült ki az ország vasúti hálózata, s ez távoli vidéket is bekapcsolt az európai gazdaságba. Mindez együttesen robbanásszerűen változtatta át a legelőket szántókká, s növelte meg a gabona vetésterületét.

Korábban a megtermelt gabonát csak néhány olyan körzetből lehetett külföldre szállítani, amelyek kedvező közlekedési viszonyokkal rendelkeztek (a Duna mente, stb.). Amit exportálni lehetett, az a saját lábbon elhajtható állat, s a hosszabb szállítás költségeit kifizető értékes bor, valamint néhány értékesebb erdei termék (gubacs, hamuzsír, viasz) volt. A 19. század elején ehhez társult még a gyapjú.

Az 1850-es évektől mindez hirtelen megváltozott. A vasúti hálózat kiépülése lehetővé tette a gabonakivitel. Amint lefektették a vonalakat, hirtelen megváltozott a környék termelési szerkezete. A legelőket feltörték, szántóvá alakították: Magyarország ezekben az évtizedekben vált Európa egyik magtárává.

A magyar gabona külföldi piacai a nyugat-európai és a közép-európai iparosodott területek voltak: Dél-Németország, Észak-Itália, Franciaország, Nagy-Britannia. E terület nagy része volt a középkortól hagyományosan a magyar szarvasmarha felvásárló területe, így itt ismerték a magyar termékeket, amelyeket az iparosodás és a növekvő városiasodás következtében a 19. század közepső harmadában egyre magasabb áron lehetett értékesíteni. (Az ország modernizálódása pedig mind nagyobb tőkebefektetéseket tett szükségessé, a beruházási javak importját éppen a mezőgazdasági kivitel ellentételezte.) Ugyanakkor a mezőgazdasági termények egyúttal a magyar iparfejlődés egyik alapjává váltak, Magyarországon nem a textilipar biztosította a gyors tőkefelhalmozást, hanem a gyorsan kiépülő élelmiszeripar (malom-, cukor-, szeszipar, stb.), amelynek egyes szektorai egyúttal az iparosodás egyik húzó ágazatát alkották.

Mindez érvényes volt az 1870-es évek közepéig, ekkor azonban a közlekedés forradalma (vasúthálózat, gőzhajók megjelenése) gyökeresen megváltoztatta az európai mezőgazdaság helyzetét. Az észak-amerikai kontinens gabonatermelő régióinak bekapcsolódása a világpiacba, a szállítási költségek gyors csökkenése (a szén, a bányászat kiszélesedésével egyre olcsóbb lett) mind nagyobb tömegben bocsátotta az európai piacokra az olcsó amerikai gabonát. Az amerikai gabona termelési költségei nagyon alacsonyak voltak (igaz, a hozamok is), föld szinte korlátlanul állt rendelkezésre, az egyetlen gondot a hiányzó munkaerő okozta. Nem véletlen, hogy itt terjedtek el először azok a kezdetben állatok működtette gépek, a vetőgép, a kaszálógép, a cséplőgép, majd ezek kombinációja a kombájn, amelyek ugyan hatalmas szemvesztéssel működtek, de jelentősen meggyorsították a munkafolyamatokat. Egyre nagyobb tömegű gabona került az európai piacokra. Az 1870-es évek közepére ez olymértékben lenyomta a gabona árát Európában, hogy az megközelítette az európai gabona önköltségét, olykor egyenesen az alá csökkent.

Az egyes európai országoknak tenniük kellett valamit, ha nem akarták, hogy mezőgazdaságuk tönkre menjen. Fejlettségüknek megfelelően másként reagáltak. A legkorábban iparosodott Nagy-Britannia alapvető gazdasági érdeke az alacsony élelmiszer árak voltak, itt még 1846-ban eltörölték a gabonavámokat, s szabaddá tették a behozatalt. Az angol mezőgazdaság pedig a rákövetkező évtizedekben a szántóföld egy részét legelővé alakította vissza, s erősen megnövelte a szarvasmarhatartást, általában az állattenyésztést. A városiasodás mind több tejet, tejterméket, friss húst igényelt, ezeknek az árai általában ezért felfelé mozogtak, s a tengerentúli import ezt még nem veszélyeztette (a fagyasztott húst nagyon drágává tette a hűtőhajók létesítésének költsége, ezért pl. Argentínából csak marhabőrt szállítottak Európába az első világháborúig). Nagy szerepet játszott a brit agrárpolitika alakulásában az a körülmény, hogy már a 19. század közepén a népességnek alig ötöde dolgozott a mezőgazdaságban, a nagybirtokos arisztokrácia pedig tőkésje révén szintén erősen érdekelt volt az ipar jövedelmezőségében.

Nyugat- és Közép-Európa iparosodó államai, amelyekben a mezőgazdasági népesség az össznépségnél nagyjából a felét tette ki, ezt a megoldást nem alkalmazhatták. Ezért Francia-, majd Németországban 1878-ban erőteljes vámemelést hajtottak végre, védővámot alkalmaztak az amerikai gabona ellen. Ugyanezt tette az Osztrák–Magyar Monarchia is. Olyan magas vámokat vezettek be, amelyek garantálták a hazai gabonatermelés rentabilitását. Az iparosodó európai államok fokozatosan alkalmazkodtak az új helyzethez: a kenyérgabonát nagyrészt maguk termelték meg, a nagy tömegű takarmánygabonát pedig a tengerentúlról szerezték be, s erre az olcsó gabonára alapozták növekvő állattenyésztésüket, tejgazdaságukat. A legrosszabb helyzetbe a harmadik európai régió, Kelet-Európa gabona-exportáló országai (Románia, Oroszország) kerültek: kénytelenek voltak egyre olcsóbban adni gabonájukat. Ezekben az országokban a népesség 75–85%-a a mezőgazdaságból élt, az áresés következtében egyre alacsonyabb színvonalon. Két évtized után ennek állandósuló éhínség, majd éhséglázadások lettek a következményei. Romániában 1888-ban és 1907-ben véres parasztfelkelések törtek ki,

Oroszországban 1890–1914 között összesen 12 évben (!) kiterjedt éhínségek voltak. Hasonlóképpen paraszti elégedetlenségekre került sor Dél-Itáliában és Spanyolországban is, itt a magyarországihoz hasonló agrárproletár megmozdulások váltak mindennaposakká.

Magyarország sajátos helyzetben volt ezekben az évtizedekben. 1850-től már nem választották el vámhatárok az örökös tartományoktól, az egész birodalom egységes vámterületet alkotott. A kiegyezés ezt megerősítette. Magyarország tehát, bár nagy tömegű mezőgazdasági terméket exportált, élvezte a gabonavámok minden előnyét a Monarchia területén. Ugyanakkor szinte teljesen megszűnt a gabona kivitele Nyugat-Európába. Ezért a veszteséget azonban kárpótolta, hogy Ausztria és Csehország gyors iparosodása következtében minden termékfeleslegét felszívta. A közös vámterület komparatív előnyöket biztosított a magyar mezőgazdaságnak, a magyar gabona, hús, zsír korlátlanul elhelyezhető volt az örökös tartományokban. Ugyanez volt a helyzet a magyar élelmiszeripar termékeivel, a magyar gabona tehát főként liszt formájában került itt a piacokra, s a hús is részben feldolgozott formában. Az élelmiszeripar legtöbb ágazata, a malomipar, a cukoripar, húsipar, szeszipar termékei kedvező árakon értékesültek a Monarchia nyugati felében.

Jó négy évtizeden át tehát a Monarchia iparosodott nyugati fele a belső piac szerepét játszotta a magyar mezőgazdaság és az élelmiszeripar számára. A magyar mezőgazdaság és az élelmiszeripar minden ágazata az egész Monarchia fokozatosan táguló piacára termelt. A század végén már nem is volt elegendő a magyar gabonakivitel, a világpiacról mind több gabonát kellett importálni kiegészítésként. Ez az import újból árválságot idézett elő, amit végül az 1906. évi vámemelés szüntetett meg. A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar helyzete a Monarchia piacain megdönthetetlennek látszott, s ez megmutatkozott az ország gyorsütemű fejlődésében is. Az emelkedő árszínvonal viszonylag magas önköltséget tett elfogadóvá, az élelmiszeripar gyors fejlődése egyes esetekben már a Monarchia határain túli kivitel is kifizetővé tett. A magyar gabona, liszt, élőállat (az 1900-as évek elején pl. évi 400 ezernél is több szarvasmarha, stb.), hús, baromfi, tojás, toj., stb. mellett így vált lehetővé jelentős mennyiségű cukorkivitel Nagy-Britanniába, Itáliába, Törökországba, s végül Indiába is (az 1898. évi spanyol–amerikai háború idején a kubai cukor pótlására még az USA-ba is). A prosperáló élelmiszeripar (1913-ban a teljes magyar ipari termelés 42,2%-át az élelmiszeripar adta) fontos húzó hatást gyakorolt a gépgyártásra is, a malom- és cukoripar technikailag az élen járt, tőkekoncentrációjuk magasabb színvonalú volt, mint az osztrák vagy cseh üzemeké. A nagy tömegű mezőgazdasági terméket exportáló országok közül egyedül Magyarország volt abban a helyzetben, hogy kivitele *védővámoktól biztosított árakon* realizálódhatott. Ez a mesterségesen magasán tartott árszínvonal tette lehetővé, hogy a termésátlagok Magyarországon meghaladják az összes jelentős exportáló ország hozamait, a magyar gabona hozamok magasabbak voltak az amerikai vagy az ausztráliai hozamoknál is. Ezt a magasabb önköltség alapozta meg, amit a védővámok biztosítottak. A fejlődés megmutatkozott a parasztság életkörülményében is, a magyar paraszt életszínvonala jóval magasabb volt, mint román, szerb, vagy orosz sorstársaié.

Mindezt egy csapásra megváltoztatta az első világháború. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, Magyarország a trianoni békével területeinek jelentős részét elvesztette. A megmaradt ország, a régi Magyarország központi körzete a legfejlettebb mezőgazdasági területeket (és a legfejlettebb ipart) örökölte. Az új országterület mezőgazdasági feleslegei relatíve még nagyobbak is voltak, mint a történeti Magyarorszáé, itt az átlaghozamok magasabbak voltak, a mezőgazdaságilag hasznosított terület túlnyomó része szántó volt, s egyértelműen a gabonatermelés volt a mezőgazdaság uralkodó ágazata. Az állattenyésztés is fejlettebb volt itt, mint az elcsatolt részeken. Emellett az elcsatolt nagyvárosok (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, stb.) ellátó körzetei nagyrészt a mai országhatárok közé kerültek. A végeredmény a mezőgazdaság relatíve megnövekedett kiviteli képessége lett.

A mezőgazdasági kivitelre az országnak szüksége is volt, hiszen a kivitel nagyobbik részét tette ki, s csak ebből fedezhette ipari nyersanyag- és fél készáru, valamint késztermék behozatalát. A magyar mezőgazdaság azonban teljesen új világpiaci körülmények között találta magát az 1920–30-as években. A kivitel elhelyezése korántsem volt olyan természetes dolog, mint 1914 előtt. A háború tapasztalatai alapján ugyanis minden európai ország növelni kívánta a maga mezőgazdasági termelését (az élelmiszerhiány döntő szerepet játszott a központi hatalmak összeomlásában). Másrészt, különösen Közép-Európában, a Monarchia utódállamaiban megnőtt az autarchiára törekvés. Az újonnan létrejött államokban az önállóvá válás nyomán elszabadultak azok a politikai erők, amelyek a világháború előtt is önálló gazdasági fejlődést, a hazai gazdaság protekcionista védelmét szolgálták. Ausztria, Csehszlovákia a maga mezőgazdaságát és élelmiszeriparát védte, s e védelem árnyékában gyorsan fejlődött mezőgazdaságuk korábban minden veszteséges ágazata, miközben Magyarország, Románia, Jugoszlávia a maga iparát védte az osztrák és a cseh ipar ellenében. A következmény a meglévő politikai ellentéteken túl jelentős gazdasági érdekellentétek felgyülemzése lett, ami nagy mértékben hozzájárult az egyébként gazdaságilag továbbra is egymásra utalt országok közötti érdekellentétek kieleződéséhez. Az autarchiás törekvések — melleslegesen — nem is érték el céljukat, csupán erősen rontottak a gazdaság helyzetén minden érintett országban. Hogy csak magyar példát említsek, miközben gyorsan fejlődött a korábban gyenge magyar textilipar a két világháború között, megemelkedtek a ruházati cikkek árai, s a magasabb árért a fogyasztók a korábbinál jóval gyengébb minőségű hazai termékeket vásárolhattak. Ugyanakkor a gazdagabbak a cseh és osztrák szövetek helyett a német, angol vagy francia szövetet vásárolták. Az autarchiára törekvés tehát — egyebek között — nagymértékben leszűkítette a belső piacot. Hasonló volt a helyzet Ausztriában, ahol az Alpok lejtőin is rozst termeltek, de igen drágán.

A magyar mezőgazdaság számára mindez a korábbi kiviteli lehetőségek összezsugorodását jelentette, hiszen ha hirtelen nem is csökkent számottevően az exportálható áruk piaca, de lényegesen átalakult. Azok az országok, amelyek Magyarországról továbbra is importáltak gabonát, húst, stb., saját élelmiszeriparuk védelmében már nem feldolgozott termékeket vásároltak, mint korábban, hanem nyerstermékeket. Liszt helyett tehát gabonát. Ez a magyar élelmiszeripar

piaci lehetőségeinek összezsugorodásával járt. Ezekben az évtizedekben Magyarországon számos malmot szereltek le, a cukorgyárak kapacitását korlátozták, az élelmiszeripar húzó ágazatból válsághelyzetbe került.

Ennél nagyobb megrázkódtatást jelentett az a körülmény, hogy a magyar mezőgazdaság kiviteli cikkeinek árszínvonala nagymértékben csökkent. Magyarországnak a Monarchia felbomlása után hagyományos piacaival, Ausztriával és Csehszlovákiával ezentúl világpiaci árakon kellett kereskednie, nem pedig — mint korábban — védővámok által mesterségesen magasra emelt árakon. A világpiaci árak pedig alacsonyabbak voltak, mint korábban. A világháború idején a tengerentúlon kiszélesedett a vetésterület, ezek termelése nyomta a piacot. A megnőtt termelés következménye az agráröllő kinyílása lett, ami érvényesült a hazai piacon is. S most már nem csak a gabonatermelés terén mutatkozott meg a tengerentúli olcsó áruk hatása, hanem a hústermelésben is. A háború alatt hatalmas hűtőhajó flotta épült ki, amely olcsó fagyasztott hússal látta el az európai piacot. Ezzel perspektivikusan az európai hústermelés is válságba került.

A Monarchia szétesésével, közös vámterületének felbomlásával a magyar mezőgazdaság *krónikus válságba* került. Az autarchiára törekvés, ami a 30-as években bontakozott ki a maga teljességében, majd a második világháború után a mezőgazdasági termelés terén az egész kontinentális Nyugat- és Közép-Európára jellemzővé vált, azt eredményezte, hogy az egyes országok kormányainak a mezőgazdaságot támogató politikája következtében rendkívüli módon megnőtt a mezőgazdasági termelés. Nyugat-Európa, amely korábban a világ legnagyobb agrárpiaca volt, ahová a mezőgazdasági kivitel túlnyomó része irányult, néhány évtizeddel a második világháború után a legtöbb mezőgazdasági tömegtermékből exportálhatóvá vált. A Közös Piac létrejötte ezt a folyamatot tovább erősítette, bár a tendencia maga e nélkül is teljesen egyértelmű. Hiszen azokban az országokban is megfigyelhető, amelyek eredetileg nem voltak tagjai a Közös Piacnak. Ausztria az utóbbi évtizedekben gabonát exportál, éppen úgy, mint pl. Csehszlovákia, s ha Európa egyes térségei esetleg rászorulnak is az importra, a közvetlen szomszéd többnyire képes azt megtermelni. Csak nagyon kevés olyan mezőgazdasági termék van manapság, amelyből Nyugat- és Közép-Európa behozatalra szorul.

A támogatások, amelyeknek különféle formáit mutatja a Közös Piac, a Mansholt-tervtől az Európai Unió mai agrárrendtartásáig, kizárólag politikai okokból születtek. Amikor az egyesülési folyamat kibontakozott, Franciaországban és Olaszországban a lakoságnak még olyan nagy részét alkották a parasztok, hogy nem lehetett nem gondoskodni róluk. Az eltűnt támogatások idővel a saját ellentétükbe csaptak át, s csapnak át ma is: időként és helyenként olyan mértékű termékfelesleg halmozódik fel, hogy azt meg kell semmisíteni. (Annakidején Nyugat-Németországban rendszeresen hat évi vajtartalékot tároltak hűtőházakban, amikor azután ezt meghaladó vajfelesleg jelentkezett, akkor az első évi mennyiséget, több tízezer tonnát Afrikába vitték, s trágyaként a földbe keverték). A hasonló példák tucatjait lehetne felsorolni.

Mindazt, amit eddig elmondtam, szükséges figyelembe venni ahhoz, hogy reálisan mérlegelhessük, milyen jövője lehet a magyar mezőgazdaságnak az Euró-

pai Unióban. 1920–1989 között a mezőgazdasági kivitel elsősorban azt a szerepet töltötte be a magyar gazdaságban, hogy nagyrészt fedezte a gazdaság működéséhez és időnkénti továbbfejlődéséhez szükséges ipari nyersanyag- és gépbehozatalt. A mezőgazdasági kivitel alapjában megváltozott helyzetével, egyre szűkülő perspektívájával ugyan minden kormány tisztában volt, de a dolgok kényszere elkerülhetetlenül egy útra terelte: a mezőgazdasági termelés támogatása és fejlesztése irányába. A képlet ugyanis adott volt: az ország nyugatról importálta a szükséges iparcikkeket, saját ipari termékeit azonban nagyobb tömegben elsősorban Kelet és Dél felé volt képes exportálni. Amíg mindez konvertibilis valutában történt, nem jelentkezett komoly gond, hiszen az egyik irányban jelentkező kiviteli többlet kompenzálta a másik irányból jelentkező nagyobb behozatalt. 1931-től az 1990-es évekig azonban Magyarország az országok azon csoportjához tartozott, amelyek nem rendelkeztek konvertibilis valutával. Mai külföldi adóságaink nagy része ebből a helyzetből adódott, hiszen a KGST vagy a fejlődő országok irányában felmutatott kiviteli többletet nemcsak a nyugati országokban nem lehetett levásárolni, de még a KGST-n belül sem működött ezt lehetővé tévő pénzügyi rendszer. S mert nyugatra elsősorban a mezőgazdasági termékeket lehetett nagyobb tömegben eladni, elkerülhetetlenül fejleszteni kellett a mezőgazdaságot.

Ez azonban most már tarthatatlan. Magyarországnak tudomásul kell vennie, hogy a nagy tömegű agrárexport belátható időn belül megszűnik. Akár sérti ez a mezőgazdasági népesség érdekeit, akár nem, aligha a támogatások növelése a megoldás, ami mellékesen egyenlő a termelés növelésével, hanem ellenkezőleg, az önkorlátozás, a rosszabb minőségű földek lefelé változtatása, erdősítése, s csak a jó minőségű földek termelésben tartása, önmagában is rentábilis növénytermesztéssel és állattenyésztéssel. Magyarország nem egyedül, hanem több, jelentős agrárfelesleggel rendelkező országgal egy időben pályázik az Unió tagságára, s az egész térséget, főleg annak agrárnépességét nem lehet az Európai Unióval eltartatni. Erre sor kerülhetett volna korábban, amikor még a két nagy tábor szembenállása erősen befolyásolta a gazdaságpolitikát. Ma már nincs ilyen készlet. Másrészt sokkal nagyobb tömegű népességről van szó, s a gazdaság lehetőségei Nyugat-Európában sokkal kisebb segílyeket tesznek lehetővé. Az ország számára a kiutat tehát elsősorban az ipar megfelelő ágazatainak a fejlesztése, s a szolgáltatások széleskörű kibontakoztatása jelentheti. Sokkal inkább ezekre a területekre kell koncentrálni a rendelkezésre álló erőforrásokat. Mindez persze csak hosszú távon oldható meg, következetes, a partnerekkel egyeztetett gazdaságpolitika segítségével, amelynek természetesen szem előtt kell azt is tartania, hogy az ország mezőgazdaságának vannak abszolút versenyképes ágazatai, s ezeknek fenntartása, esetleges fejlesztése a gazdaságpolitika része kell, hogy legyen. Megítélésem szerint azonban hetvenöt évvel az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után itt lenne az ideje annak, hogy a magyar gazdaságpolitika figyelembe vegye ezeket a hosszú távú tendenciákat, s annak megfelelően cselekedjék.

Sokkal erőteljesebben vonatkozik mindez a mezőgazdasági termelőkre! Az 1945 utáni évtizedekben a termelők nagyrészt leszoktak arról, hogy valódi vállalkozóként működjenek. Tudomásul kell venni, hogy többlet termelni még *nem* igazi

vállalkozás. Gondolkodva termelni, a piacviszonyokat megfelelően ismerve, s ahhoz alkalmazkodva, — ez az igazi feladat. Az utóbbi évek különféle anomáliái a hazai élelmiszerpiacokon azonban arra utalnak, hogy a mai termelőknek minderről fogalmuk sincs. Ha lenne, ha mérlegelve termelnének, s nem kizárólag rövid távon számolnának, elkerülhetők volnának az olyan jelenségek, mint a burgonya árának két évvel ezelőtti égbe emelkedése, majd látványos zuhanása a szezon végén (!), a tojáskereskedelem terén tapasztalható zűrzavar, vagy most a tavalyi hagyma nagy tömegű megsemmisítése országszerte. Ha a télen át tárolt hagymát 1995 őszén tisztességes áron eladták volna, a termelők sokkal jobban jártak volna, mint így (nem szólva arról, hogy a tárolási veszteség mellé az infláció is társul). Hozzá kell szokni ahhoz is, hogy ma már árak diktálnak, s ha valami a külföldi piacokon olcsóbb, úgy behozható a hazai piacokra. A termelőknek éppen ezért kell ismerniük a nemzetközi piaci mozgásokat, stb. A magyar parasztnak is kezdeményezniük kell, ki kell alakítaniuk olyan modern szervezeteket, amelyek képesek a piac, elsősorban a közvetlen környék piacainak megszervezése. Elképesztő, hogy ma Budapesten sokkal olcsóbb a zöldség vagy a gyümölcs, mint a vidéki városokban, mint pl. Debrecenben. Létre kell hozni olyan modern piaci szervezeteket, amelyek szezonban is és szezon után is nem túl nagy árkülönbséggel képesek ellátni a piacaikat. Meg kell ragadni a különféle lehetőségeket, a meglévő szövetkezeti kapacitásokat, új, szövetkezeti alapon működő tárolókat, feldolgozókat kell létesíteni, meg kell szervezni a közvetlen piacra jutás feltételeit, s létre kell hozni olyan szervezeteket, amelyek képesek áttekinteni a külső piacokat. Mindennek sok előfeltétele van, s legalább két évtized, amíg érdemben megvalósulhat. De ha a mezőgazdasági termelők sohasem kezdenek hozzá az ilyen irányú cselekvéshez, s mindent az államtól várnak főleg dotáció formájában, mint a sült galambot, akkor a végeredmény csak az lehet, hogy a már kialakult kereskedelmi szervezetek (sok tekintetben maffia-szervezetek) fölözik le a hasznot, s közben a termelők tönkremennek.